

## Antropolojik Etnobotanik: Yerelin Penceresinden Nebâtât Dünyasına Bakış ve Türkiye’de Etnobotanik Çalışmalarının Niteliği Üzerine Değerlendirmeler

Erhan Gürsel ERSOY\*



**G**eçen sayıda *Kebikeç* editoryası hayırlı bir iş yapmış, “Anadolu’nun Nebâtât ve Hayvanâtı” konulu bir dosya hazırlamıştı. Ama konu öyle tek bir dosyayla bitecek gibi değilmiş ki bir ikincisine ihtiyaç duyulmuş.

İlk dosyadaki yazılar içinde, uzun süredir Türkiye’de bu alanda bilfiil çalışmalar yapan Şinasi Yıldırım (2004:175-193) tarafından kaleme alınmış olan “Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği” belki de bu kavramla birlikte ülkemiz literatürü için açısından oldukça yeni sayılabilecek bir bilimsel alanı *Kebikeç* okuruna tanıtmış oldu. Yıldırım, şimdiye kadar yalnızca botanist, eczacı, diyetisyen ve az da olsa folklor araştırmacısının ilgisine mazhar olan bu disiplin ya da çalışma alanında bu güne kadar ülkemizde yapılmış araştırmalarla ilgili kapsamlı bir yayınlar listesini de çalışmasının sonuna eklemiş. Aslında Türkiye’de “folklorik tıp”, “halk hekimliği”, “geleneksel tıp ya da tababet” gibi isimler altında öteden beri oldukça popüler bir ilgi alanı bulunmaktaydı. Ancak bunlar bitkilere dayalı yerel hekimlik uygulamaları kapsamında Anadolu kırsalından elde edilen tıbbî bitki örneklerinin tespitine yönelik çalışmalardı.

*Etnobotanik* ise, Türkçe literatüre oldukça yakın zamanlarda girmiş bir kavram ve halk hekimliğinden farklı bir disipliner yaklaşımı ifade ediyor. Burada *folk* ya da *halk* kelimesinin yerini *etno* sözcüğü aldığı gibi konu tıp, hekimlik ya da tababetten başka bir bilim alanıyla yani *botanik*le ilişkilendirilmiş bulunuyor. *Etno* ayağı sosyal bilimlere, *botani* ayağı fen bilimlerine dayanan bileşik bir sözcük oluşuyla sosyal ve beşeri bilimlerin aşına olunan ilişkisinden çok farklı ve yeni bir disiplinler arası ilişkiyi karakterize ediyor.

\* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü.

Bilinmeyen ya da az bilinen konu ve alanlardaki ilk yazılar<sup>1</sup> oldukça kışkırtıcıdır; ne ki, eleştiri riski taşıdıklarından cesaret isteyen girişimlerdir de. Bir alanda ilk olmanın dayanılmaz cazibesini frenleyecek bir şeydir bu risk meselesi. İlk yazılar, ilk genel referans kaynakları olma potansiyelleriyle de ağır bir sorumluluk taşırlar. Öncülük rolleri gereği bu kaçınılmazdır da. Bu bakımdan bir yandan kıskanmakla birlikte Şinasi Yıldırım'ı hocayı tebrik etmek gerekir. Ancak kendinden sonra geleceklerin (ardılların) işini kolaylaştıran bir ilk girişim, onlara kolay olmayan bir sorumluluk da yükler: Söyleyecek başka veya yeni bir sözünüz var mı? ya da mevcut bilgi birikimine bir katkınız olacak mı? İşte bu yazı bu alanda yeni birşeyler söyleme iddiasıyla kaleme alındı. Esasen de tarihi çok eskilere uzanan, ancak tanım ve yöntemi zaman içinde sürekli değişip yenilenen bu disiplin içindeki biyolojik ya da ekonomik yaklaşımdan farklı olarak antropolojik etnobotanik yaklaşımını tanıtmayı ve Türkiye'de etnobotanik başlığı altında yapılan çalışmaların bu nokta-i nazardan genel bir değerlendirmesini yapmayı kendine mesele edindi. Yıldırım'ı, bu disiplinin amacını ve çalışma alanını bir botanistin bakış açısından değerlendirirken, aslında tek değil birden çok etnobotanik olduğunu ve antropologların da insan-bitki ilişkilerinin farklı bir yönünü araştırarak alana katkılarda bulduklarını dile getirmişti. Ancak bu yazıda ben antropolojik yaklaşımın, etnobotanikler içinde en esaslı yaklaşım olarak tüm etnobotanik çalışmalarınca izlenmesi gereken bir yol olduğunu göstermeye çalışacağım. Bunu yaptıktan sonra Türkiye'de etnobotanik araştırmalarının, özellikle izledikleri yöntem(ler) açısından genel bir değerlendirmesini yapıp, bir sonraki adımda –ileride yapılacak araştırmalar için– antropolojik yaklaşımın ilkeleri etrafında kendi önerilerimi sıralayacağım.

Konuya girmeden önce bu çalışmanın temel öncülünü de oluşturan şeyin, etnobotanik çalışmalarının bir bütün içinde ele alınması gereken multi-disipliner çalışmalar olduğunu belirtmekte yarar var.<sup>2</sup> Esasen bunlar farklı etnobotanik yaklaşımlar, ve bağlantılı (*linkage*) yöntemlerle yürütülecek araştırmalarda farklı disiplinlerin katkılarıyla oluşturulabilecek prosedürün birer parçası olmalıdır. Ne ki, ileride anlaşılacağı üzere biyolojik ve antropolojik yaklaşımlar arasındaki temelli ayrılıklar nedeniyle bu henüz gerçekleşmesi oldukça güç bir durum sergilemektedir. Buna rağmen yine de son dönemlerde iki yaklaşım arasındaki farkların giderildiği çok disiplinli çalışma örneklerine –Batılı akademik çevrelerde– rastlanmaktadır. Türkiye'deki çalışmalar açısından ise yolun henüz başında olduğumuz söylenebilir.

1 Burada ilk ya da öncü yazı olma savı, etnobotanik adı verilen bu disiplini ve Türkiye'de bu disiplin alanında yapılagelen araştırmaları genel hatlarıyla ele alan ilk kapsamlı değerlendirme olmasındandır. Yoksa etnobotanik alanında günümüze kadar yapılagelmiş çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Ancak bunlar büyük ölçüde yerel ölçekte kalan, spesifik araştırmalardır.

2 Günümüzde Batılı akademik çevrelerde doğa bilimleri alanında, antropolog, arkeolog, moleküler biyolog ve ekologların multi-disipliner çalışma koşullarını yaratma kabiliyetleri sayesinde etnobotanik çalışmalarını oldukça yetkinlik kazanmış bulunmaktadır (bkz. Cotton 1996:16).

Şimdi, bu sorunu bir kenara bırakarak, antropolojik etnobotanik yaklaşımıyla ne ifade edilmek istendiğinin anlaşılması açısından, bu bilim alanında 1950'lerden itibaren gelişen bilişsel (*cognitive*) çalışmalar içinde, etnobilim (*ethnoscience*) ya da “yeni etnografi” olarak isimlendirilen alana bir göz atalım.

### **Etnobilim ve Yerel Bilgi Sistemlerinin İncelenmesi**

Etnobilim, basitçe, “*emik* bakış açısıyla var olan bir kültüre ait bilgi sisteminin kayıtlarının tutulmasında kullanılan etnoğrafik yöntemle verilen isimdir” (Ersoy 2003:280). Etnobilim ya da yeni etnografi adlandırmalarından hangisinin kullanılması gerektiği tartışmalı olsa da, ben etnozooloji, etnocoğrafya ve etnobotanik gibi terimleri karşılaması bakımından etnobilim tercihim kullanmış bulunuyorum; ayrıca bu özelliği etnobilimin ötekine göre daha çok kabul görmesini de sağlamış bulunuyor. Burada altını çizmemiz gereken şey elbette ki ‘*emik* bakış açısı’ olacaktır. Bu, ‘etno’ ekiyle başlayan bütün inceleme alanlarının da âlâmeti farikası olan, kültürel fenomenleri gözlemlenenin, yani yerelin ya da yerli kültürün bakış açısıyla anlamının çabasıdır ve *etik* bakış açısının (kültürel fenomenleri gözlemcinin bakış açısıyla anlama çabası) karşıtıdır.<sup>3</sup> Etnobilim terimindeki ‘etno’ ön eki, incelenen kültürün kendine özgü bilgi sistemini ifade etmektedir. Bu inceleme alanının kökleri, Franz Boas, Branislaw Malinowski ve Benjamin Whorf gibi, bir kültürü o kültürün içindeki insanların bakış açısından anlamaya çalışan ve dil, kültür ile bilişim sistemleri arasındaki karşılıklı ilişkileri keşfetmiş antropologlara kadar götürülmektedir. Ancak etnobilim olarak, Goodenough’ın (1957) kültürleri bilişsel anlamda birer bilgi sistemi olarak tanımlamasıyla şekillenmeye başlamıştır (akt. Warren 1997). Etnobilimsel araştırmaların yetkinlik kazanması, özellikle Berlin ile Kay (1969)’ın yerel renk sınıflandırma sistemleri incelemesi ile Berlin’in (1992), geleneksel kültürlerdeki bitki ve hayvan sınıflamalarına ilişkin çalışmalarının ortaya koyduğu yerel sistemlerin, Linne’nin geliştirdiği modern sistemle son derece benzerlikler sergilemesi ile mümkün olabilmektedir.

Yerel ya da geleneksel bilgi sistemlerinin incelenmesine olan ilgi özellikle 1980’lerden sonra antropoloji alanında da etkili olan postmodern ve post-yapısalcı yaklaşımlardan etkilenmeyle bir hayli ivme kazanır. Öyleki, 1980’lerde revaç bulan ve “etnoğrafyacı antropoloji” de denilen bu yeni akımın kendisi artık başlı başına bir antropolojik etkinlik sahası haline getirildi (Aydın 2003:283). Böyle bir gelişme elbette eleştiriden uzak kalmazdı. Antropolojiyi kuramsal çıkarsamalar yapmaktan ve yorumsamacılıktan uzaklaştırarak antropoloğun konumunu salt bir “aktarıcıya”, bilimsel etkinliği de incelenen topluluğun “kendini yansıtmaya biçimine” indirgeyen bir anlayış olarak eleştirildi.

<sup>3</sup> Antropoloji alanındaki emik, etik yaklaşım konularında daha detaylı bilgi için bkz. Emiroğlu (2003: 260-261).

1980'li yıllarda başgösteren bir gelişme de, yerel/geleneksel bilgi sistemlerinin, uygulamalı antropoloji ya da kalkınma antropolojisi çalışmalarında sürdürülebilir kalkınma yaklaşımını destekleyici rolünün önem kazanmasıyla ilgilidir. Bu yeni amaç ya da hedef doğrultusunda yerli bilgi sistemlerinin incelenmesine yönelik araştırmaların sayısı da bir hayli fazladır<sup>4</sup>. Ne ki, yerel bilgi sistemlerinin incelenmesine olan ilginin artışı, bu bilgi sistemlerinin sahibi yerli halklarla doğal çevrelerine yönelik tehditlerle bu bilgi sistemlerinin giderek kaybolmakta oldukları gerçeğini değiştirememiştir. UNESCO tarafından yürütülen kültürel çeşitliliği koruma kampanyalarına ve çıkarılan yerli fikir telif hakları yasalarına rağmen süreç halihazırda söz konusu halkların aleyhine olan bir şekilde işlemeye devam etmektedir.

Son olarak yerel ya da geleneksel bilgi sistemlerinin incelenmesinin küreselleşme süreci dahilinde yerelin küreselleşmesine (*globalization*) hizmet etmekten öteye bir yarar getiremeyeceği de söylenebilir. Bu ise, küresel sistem içinde neyin ne kadar talep göreceğini belirleyen piyasa mekanizmalarının insafına kalacak bir şey olması bakımından, hiç de olumlanacak bir gelişme değildir.

Etnobilim çalışanları ise, bu bilgi sistemlerinin incelenmesine yönelik çeşitli uzmanlaşmalarla yerel bilgi sistemlerinin keşfini sürdürmeye devam ediyorlar. Bu uzmanlaşmalar arasında etnobotanikden başka, etnoekoloji, etnozooloji, etnobiyojoloji, etnoastronomi, ve hatta etnomineroloji sayılabilir. Biz ise burada sadece etnobotanikle ve de ancak kısmen ilgilenmekle yetineceğiz.

### **Antropolojik etnobotanik**

Antropolojik etnobotanik ayrımına geçmeden önce etnobotanik teriminin ilk olarak botanist Harshberger tarafından 1885 yılının Aralık ayında, bir ders esnasında Hazzard koleksiyonunda saklanan bitkisel kökenli tarım, ev araç-gereçleriyle, besin ve giyecek gibi nesnelere tanımlamak üzere kullanıldığını belirtelim (Cotton 1996:1). Harshberger'in dersinden bir yıl sonra da antropolog Fewkes, Hopi yerlilerinin kullandığı bitki adlarını ve bunların etnolojik önemini vurgulayarak, etnobotanik terimini antropoloji literatürüne sokmuştur (Cotton 1996:7). O dönemin etnobotaniği 'aborijinal halkların bitkilerden yararlanma şekilleri'ni incelemekten öteye geçmiyordu. Ancak yüzyıllık zaman süreci içinde bu inceleme alanının kapsamına bitkilerin kültürler tarafından nasıl algılanarak nasıl idare edilip, denetlendikleri, yerel halklarla bağımlı oldukları bitkiler arasındaki karşılıklı (*resiprokal*) ilişkiler gibi meseleler dahil edilmiştir. Bu bakımdan Harshberger'in dönemindeki tanımlamaya uygun olarak yürütülen

4 Bkz. Warren, D. M. ve diğ. (eds.), (1995) *The Cultural Dimension of Development-Indigenous Knowledge Systems*. London: Intermediate Technology Publications. Sadece bu çalışmada salt kırsal kalkınma bağlamı içinde yerli bilgi sistemlerinin incelenmesine ait 47 adet makale yer almaktadır.

etnobotanik çalışmalara ilksel (*primordiyal*) çalışmalar diyebiliriz. Ne ki, terim sonradan defalarca yeniden tanımlanmasına karşın etnobotanistler bu konuda aralarında henüz bir uzlaşmaya varabilmiş değiller. Biz yine de basitçe yerel ya da geleneksel halklarla bitkiler arasındaki karşılıklı etkileşim ve ilişkilerin incelenmesi diye bir tanımla yetinip, asıl meselenin bu incelemenin nasıl bir yaklaşımla ve hangi bağlamlar dahilinde yürütüleceği sorularında saklı olduğunu belirtelim.

Etnobotanik alanındaki ilk çalışmaları yapanlar botanistlerdi ve bunlar avcı-toplayıcılar gibi aborijinal halkların kullandığı bitkilerin ekonomik potansiyeline odaklanmaktaydılar. Bu dönem çalışmalarını başlı başına “utiliteryan” yani faydacılık esasına dayanan çalışmalar olarak nitelendirmek de mümkündür (Hunn 1982; Cotton 1996). Antropolojinin etnobotanik alanına girmesinden önce yapılan çalışmalar yalnızca ‘ilkel’ ya da ‘yerli’ (*indigeneous*) halkların kullandıkları bitkilerin katalogunu yapmaktaydılar (Aratan 2004:55). Ne ki, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde etnobotanik gelişerek yalnızca yerlilerin bitki kullanım bilgisi olmakla sınırlı kalmayıp, farklı kültürlerde bitkilerin nasıl algılanıp anlaşıldığının incelenmesini de kapsar hale geldi (Robbins ve diğ. 1916’ya atfen Castetter 1944’den akt. Cotton 1996:8). Geline bu noktanın ardından Amerikalı etnolog Melvin Gilmore (1932), etnobotaniksel verilerin hem kültürel bağlam içinde ele alınıp yorumlanması gerektiğine hem de etnobotanik çalışmalarında dilbilimin önemli rolüne işaret etti (akt. Cotton 1996:8). Özetle, antropolojinin ve dilbilimin itimiyle etnobotanik çalışmaları oldukça farklı boyutlara taşınmış oldu. Bu arada Conklin’in 1954 yılında Filipinlerde, Hanunóo’ların çevrelerindeki bitkilerle ilişkileri üzerine hazırlamış olduğu doktora tezi, antropoloji alanındaki etnobotanik çalışmalarının dönüm noktası oldu. Ancak henüz Conklin de çalışmasında yerel taksonomiyle (halkın kendi sınıflama sistemi) ilgilenmiş değildi ve halkın botanik bilgisi ile organizasyonu üzerine odaklanmıştı. Yerel taksonomik sistemlerin önem kazanması bundan sonraki bir gelişmeydi ki, Conklin ve Frake bileşkesel analiz yöntemini geliştirerek buna katkıda bulundular (akt. D’Andrade 1995:245).

Cotton’a göre (1996:15) Günümüzün modern etnobotaniğinin kapsamına altı farklı araştırma alanı girmektedir. Bunlar: *etnoekoloji*, *geleneksel tarım*, *bilişsel etnobotanik*, *maddi kültür*, *geleneksel fitokimya* ve *paleoetnobotanik*. Bu açılımın önemli bir kısmı son 25 yılda gerçekleşmiş bulunuyor. Bunun başlıca bir nedeni doğa bilimleri alanında çok disiplinli (multi-disipliner) çalışmaların bu dönemde başlamış olmasıdır. Bu çalışmalara doğa bilimcilerinin yanı sıra arkeolog ve antropologların da katılımı sayesinde oldukça verimli araştırmalar ortaya konmaya başlandı. Ancak, geleneksel bilginin öneminin farkına bu dönemde varılmış olması da diğer önemli bir faktörü oluşturur. 1980’lerde postmodernizme olan eğilimin, tüm diğer bilişsel alanlara yönelim gibi etnobotaniğe olan ilginin ivmesini daha da

artırmıştır<sup>5</sup>. Araştırmaların son dönemlerde daha çok uygulamalı botanik alanına, biyolojik çeşitlilik ve konservasyon (koruma) biyolojisi gibi alanlara kayması da dikkat çekicidir. Bu araştırmaların yakın gelecekte sürdürülebilirlik ve biyolojik çeşitliliğin korunması konularındaki çalışmalarda önemli bir rol oynaması da beklenebilir.

Ne var ki, tüm bu gelişmelere karşın etnobotanik bugün gelinen noktada hâlâ bütünlüklü, tek bir disiplin düzeyinde temsil edilememektedir. Ellen (1996:457) tek bir etnobotanığın olmayışını tarihsel süreç içindeki farklılaşmalara bağlarken, temel iki ayrımı şu adlandırmalarla belirleyebileceğimizi söylüyor: “**biyolojik etnobotanik**” ve “**antropolojik etnobotanik**.” Bunlardan ilkinin biyo-ekonomik bir paradigmadan hareketle yola çıktığını ve basitçe “yerli halkların kullandığı bitki türlerinin incelenmesi” anlamına geldiğine işaret ediyor. Bu çerçevede içinde kalan araştırmalardan elde edilen verilerin, bitkilerin yerel (*vernakuler*) adlandırmalarına ve kullanılış şekillerine karşılık, tür tespitlerinin (Latince isimlendirmelerinin) yapılmasından öteye geçmediğini de belirtiyor. Bunun en son versiyonunu oluşturan inceleme örnekleri ise, yağmur ormanlarının ekonomik değeriyle birlikte yeni uygulamalı botani ve fitokimyasal olasılıkların keşfine yönelmiş bulunuyor. Dolayısıyla bu çalışmalar ekonomik botanik’e atfedilen anlamla büyük ölçüde paralel bir nitelik arz ediyorlar. Ellen (1996: 457), her ne kadar bu tarzdaki araştırmaların bilim alanına katkılarının reddedilemeyeceğini söylese de, bunların sınırlı uygulamalara ilişkin basit listelerden öteye gitmediklerini de belirtiyor. Bunlar aslında yerelden küresele deneysel bilgi devşirme çalışmalarıdır. Ellen (1996: 458) bu bilgilere ‘seçili enformasyon parçacıkları’ adını veriyor. Bu yaklaşımın bir zaafı da, gerçekte dinamik ve değişim içindeki halk geleneklerini değişmez/sabit birer alan olarak tasavvur etmeleridir.

İkinci grubu oluşturan **antropolojik etnobotanik** ise, öncelikli olarak kültürel-linguistik paradigma dahilinde çalışır ve yerli (halkın) norm ve kategorileriyle ilgilenir ki, bu özellikle Harold Conklin ve Brent Berlin ile bunlardan etkilenmiş olan ABD’deki diğer bazı araştırmacıların çalışmalarında açık bir şekilde kendini gösterir. Ayrıca Avrupa’da da Frankofon gelenek içinde, Paris’te bulunan ‘Laboratoire d’Ethnobiologie-Biogeographie bünyesinde yürütülen çalışmaların bunlara yakın olduğu; Claude Lévi-Strauss’ın entelektüel gelişimini sağladığı yazılarının çoğunda da ifadesini bulduğu da söylenebilir (Ellen 1996:457).

Her ne kadar bu iki etnobotanik inceleme tarzının verileriyle bulguları arasında bir miktar örtüşme bulunsa da, etnobotanistin yapması gerekene yakın düşeni ikincisi, yani antropolojik etnobotaniktir. Zira, ancak bu yaklaşım sayesinde, yani bitkilerle insanlar arasındaki ilişkilerin doğrudan incelenmesiyle bitkilerin bütün olarak kültürel bağlam içindeki yerlerine oturtulmaları mümkün olacaktır.

5 1990-94 arası dönemde yayınlanan makalelerin oranı, 1970’lerden itibaren 1990 yılına kadar yayınlanan makale sayısının iki katına ulaşmıştır (bkz. Cotton 1996:14).

Şimdi bu belirlemelerin ışığında ülkemizde yürütülen etnobotanik çalışmalarının genel bir değerlendirmesini yapıp, ileride yapılacak çalışmalar için önerilerimizi ileri sürebiliriz.

### **Türkiye’de Yapılan Etnobotanik Çalışmalarının Niteliği**

Bu amaçla 7 farklı coğrafik bölgelerde yürütülmüş 20 adet makale incelenmiştir. Söz konu çalışmalar son 20 yıllık dönem içinde gerçekleştirilmiş olup, büyük çoğunluğunu (%80) 1994 ile 2004 arası 10 yıllık dönem içinde yayınlanmış olanlar teşkil etmektedir. Yine araştırmaların büyük çoğunluğu botanist ve eczacılara ait olup, sadece 2 makale beslenme ve diyetetik bölümünden bir araştırmacıya aittir. Söz konusu çalışmalardan ancak dokuzunun başlığında ‘etnobotanik bir araştırma’ veya ‘etnobotanik özelliklerin araştırılması’ ibaresi yer almaktadır. Diğerlerinde ise çoğunlukla ‘yabani bitkiler’ ya da ‘yenilebilen bitkiler’ gibi ifadeler kullanılmıştır. İki çalışma ise halk hekimliği ile ilgilidir. Çalışmaların bölgelere göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

1. Marmara Bölgesi	1
2. Ege Bölgesi	3
3. Akdeniz Bölgesi	5
4. İç Anadolu Bölgesi	5
5. Doğu Karadeniz Bölgesi	2
6. Doğu Anadolu Bölgesi	2
7. Güneydoğu Anadolu Bölgesi	1
8. Birden çok bölge/genel	1

Söz konusu çalışmalarda kullanılan başlıca veri toplama tekniği anket ya da görüşmedir. Araştırmacıların alandan kısa süreli, periyodik ziyaretlerle bilgi topladıkları bu araştırmaların hiç birinde katılarak gözlem tekniği kullanılmamıştır. Anket ve görüşmelerin nasıl düzenlendiğine ilişkin bilgiler de yer almadığından, spontan soru-cevap ya da yapılandırılmamış görüşme tekniğiyle bilgi toplandığı tahmin edilebilir. Bu çalışmaların çoğunun veri analizlerinde hemen hemen aynı temel prosedür izlenmiştir. Bu prosedür Ellen’in biraz önce eleştirdiği biyolojik etnobotanik çalışmalarınkiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Özetlersek bu prosedür şu aşamalardan oluşmaktadır: (1) Öncelikle alandan toplanan ya da kaynak kişilerden temin edilen bitkilere verilen yerel/yöresel adlar tespit edilir; (2) kaynak kişiler vasıtasıyla söz konusu bitkilerin yerel kullanım alanları, kullanılan kısımları ve kullanım şekilleri belirlenir ve (3) toplanan bitki örneklerinin laboratuvarlardaki Herbaryumlar ve kataloglar yardımıyla Latince tür ve familya tanımları yapılır. Bu prosedüre eklenebilecek bir istisna da bazı araştırmalarda elde edilen bulguların benzer başka çalışmaların bulgularıyla

karşılaştırılmasıdır. Bu çalışmalar içinde antropolojik etnobotanik yaklaşıma uygun olarak, yerel bilgi sistemi ile sınıflama sisteminin incelenmesi örneğine rastlanmamıştır. Nadiren bazı araştırmacılar sınıflama, verileri karşılaştırma ve istatistik analiz örnekleri sergileseler de bunlar yerel sınıflama sisteminin dışında kalan, tümüyle araştırmacının kendi bakış açısını yansıtan uygulamalardır. Bu sınıflamalar çoğunlukla bitkilerin kullanım yerleri, kullanım amaçları ya da değerlerine göre yapılmaktadır ki, bu bakış açısı ekonomik botanığın ya da “faydacı (utiliteryan)” faktörlerin ağır bastığı bir etik yönelişin ifadesi gibidir.

Söz konusu çalışmaların yukarıdakilerden başka belli başlı karakteristikleri ise şunlardır:

1. Araştırma alanı, yerel halk ve etkileşimde bulunulan veya görüşme yapılan kişiler hakkında oldukça kısa ve az bilgiye yer vermeleri. İncelenen yörenin iskan tarihi, varsa dışarıdan göç, sonradan iskan durumu, dış dünyayla ilişkileri, pazarla münasebetleri, ekonomik durumu, geçim vasıtaları gibi konularda çoğunlukla hiç bir bilgiye yer verilmemektedir.

2. İncelenen alanda bitkilerin toplandığı çevrelerin -örneğin ekosistem- özelliklerine hemen hiç değinilmemektedir. Araştırma konusunu oluşturan bitki türlerinin o çevredeki yayılım alanları ve diğer türlerle ilişkilerine ilişkin bilgilere de hemen hiç yer verilmemektedir.

3. Bu çalışmalarda belirli bir tarihsel-kuramsal çerçeve yer almadığı gibi belirli bir sorunsal da bulunmamaktadır. Genel olarak deskriptif özellik taşırlar. Başlıca amaçları ise, yeni bitki türlerini keşfiyle Türkiye’de yerel bitki tür adları ve kullanım bilgisine ilişkin bilgi birikimine katkıda bulunmaktır. İkinci bir amaç ise, tehlike altındaki bitki türlerinin koruma altına alınması ya da kimi türlerin kültüre alınıp kırsal kalkınma için alternatif bir gelir kaynağı sağlanmasıdır. Bu yönüyle de ekonomik botanığın amaçlarına yakın düşen çalışmalardır.

4. Yöntem olarak aynı (yukarıda da açıklanan) tür adı/tespiti–yerel isimlendirmeleri–yerel kullanım bilgisi üç aşamalı prosedürün izlendiği çalışmalardır. Emik bakış açısının kullanılmadığı bu çalışmalarda yerelin bilgisi sadece isimlendirme ve kullanım bilgisiyle sınırlı tutulur. Kullanılan tek sistematik modern biyolojik taksonomidir. Nadiren veriler arası korelasyonlara başvurulduğu da görülür.

5. Bulgu ve sonuçları bakımından bu çalışmalar, alanda tespit edilen bitki türlerine ilişkin istatistik özetlerini sunmanın dışında, yerel halk bilgisi kapsamında da hangi türlerin ne gibi amaçlar için kullanıldığının bir özeti niteliğini geçememektedir. Bu çalışmaların ortaya koyduğu genel bir sonuç ise, Anadolu kırsalında yabancı bitkilerin başlıca şu farklı amaçlar için kullanıldıkları yönündedir. Bunlar:



1. **Doğrudan besin olarak** (Halkın doğrudan besin olarak tükettikleri yabani sebze ve meyvelerle yemişler gibi.)

2. **Sağlım/tedavi alanında** (Hastalıkların tedavisi ya da cinsel gücü artırma amacıyla kullanılan bitkiler gibi.)

3. **El zanaatlarında** (Örneğin ev eşyası, sepet gibi artefaktların yapımında kullanılan bitkiler gibi.)

4. **Dinsel-büyüsel pratiklerde** (Nazarlık ve benzeri amaçlar için kullanılan bitkiler; örneğin Nizip dolaylarında ev duvarlarına asılan üzerlik bitkisi ile Hemşin'de dış kapı eşliğine asılan kurutulmuş küçük biberler gibi.)

5. **Estetik ve kozmetik alanında** (Süs amacıyla diri ya da kuru çiçek ve ot ve kozalak, örneğin saç boyası olarak kına kullanımı, esanslı bitki ve buhurlar gibi.)

6. **Keyif/eğlence alanında** (halüsünatif bitki ve tohumların kullanımı; oyuncak, müzik aleti yapım aracı olarak –örneğin Çamlıhemşin'de çocukların patlatarak eğlendikleri *şişik otu* gibi.)

7. **Hayvan yemi olarak** (Evcil hayvanların yem ihtiyacını karşılamak üzere kullanılan çeşitli bitkiler gibi.)

Mamafih, mevcut literatürden, Anadolu kırsalında bitkilerden daha çok besin ve tedavi amacıyla yararlanıldığını da öğreniyoruz. Ancak diğer amaçlar, örneğin büyü ve inançlarla ilgili olarak halkın çevreyle ve bitkilerle ilişkilerine yönelik araştırmaların azlığı da bir gerçektir. Bu bakımdan bitkilerle ilişkilerin, ekonomik amaçlar dışındaki alanlarına yönelik ilginin artması gerekmektedir.

### **Etnobotanik Çalışmalar için Öneriler**

1. Yerel/geleneksel bitki bilgisi, elde edildiği çevrede, halkın geçim sisteminden izole olarak değil, gerek kültürel gerek ekolojik sistem ile birlikte bir etkileşim ve ilişkiler ağı içinde ele alınarak incelenmelidir.

2. Etnobotaniksel bilginin gerek aynı toplum içindeki bireyler gerekse toplumlar (hatta birbirine yakın, komşu köyler) arasında değişkenlik gösterebildiği, farklı adlandırma ve anlamlar taşıyabileceği bilinerek, araştırmalar titizlik içinde yürütülmelidir ve kaynak kişilerden elde edilen bilgilerin çeşitli vesilelerle tekrar tekrar sınanmasında yarar bulunmaktadır.

3. Bitkilerin salt kullanım değeri ya da ekonomik önemi açısından değil, halkın onlara yüklediği diğer anlamlar ve değer sistemleri açısından da değerlendirilmesine önem verilmelidir. Toplumların çevre bilgisi salt doğrudan yararlandıkları türlerle sınırlı olmayıp, bunlarla ilişkili ya da ilişkisiz diğer birçok tür hakkında da bilgi içerirler.

4. Yerel/geleneksel bitki bilgileri çoğunlukla yaygın bilimsel bilgiden farklılık gösterir. Zira yerel halkların bilgi sistemleri, yaşam alanları içindeki gereksinimler

etrafında organize olmuştur. Dolayısıyla bir toplumun geçim uğraşları bilinmeden bilgi sistemlerini incelenmesi hatalı bir girişim olacaktır.

5. Yerel/geleneksel bitki bilgisinin duruma göre değişkenlik gösterebileceği (*situational* oluşu) akıldan çıkarılmamalıdır. Bu bilgilerin zaman ve mekan içinde değişkenlik gösterebileceğinin bilinciyle hareket edilmelidir. Geleneksel bitki bilgisinin derlenmesinde bundan kaynaklı hata olasılığı oldukça yüksektir.

6. Yerel halkın bitkiler konusundaki bilgi birikimi gibi, bunlara ilişkin kategorilerini de asla küçümsememek gerekir. Örneğin, Amazon ormanlarında yaşayan Panare, Tembe, Urobu ve Chacobo yerlilerinin ormanda yetişen ağaçların 2/3'sinin bilgisine sahip oldukları ve bunların tümünden de yararlandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca halk içinde yaşadığı ekosistemdeki döngülerin bilgisine de sahiptir (Örn. bitkilerin üreme, çiçek açma, meyve verme, büyüme döngüleri gibi).

7. Alandan güvenilir bilgilerin derlenmesi için o toplumun içine girip, katılarak gözlem tekniği ile çalışmak elzemdir. İncelenen toplum kültürü ve çevreyle olan ilişkileri ancak bu sayede öğrenilebilir. Bu ise kolay kotarılabilecek bir iş değildir. Bu başarılı olsa bile araştırmacının o toplumun bilgi/bilişim sistemine nüfuz etmesi mümkün olmayabilir. Ancak bu başarılmadan da sağlıklı bir etnobotanik incelemenin yapılabilmesi imkansızdır.

8. İncelenen toplumun dış dünyayla, öteki toplumlarla olan ilişkileri, ulusal ya da uluslararası pazara açılıp açılmadığı, modernizasyon durumu, turizm gibi dış etki ve etkileşimlere maruz olup olmadığı gibi hususlar da yerel çevresel bilginin doğrudan etkilendiği faktörler arasındadır. Dolayısıyla bunların da araştırmanın kapsamı içine alınarak göz önünde bulundurulmaları gerekir. Günümüzde, kapalı-izole bir toplum kalmadığı akıldan çıkarılmamalıdır.

9. Günümüzde, takım ve kabileler içinde örgütlü yerli halklar gibi, geleneksel köy toplumlarının da küreselleşmenin tehdidi altında oldukları mâlumdur. Yıkıcı dış müdahaleler ve kırsal bölgelere yönelik kalkınma ve iskân politikaları nedeniyle bu halkların kendi yaşam çevreleri üzerindeki kontrolleri, kültürleri ve dilleri de hızla kaybolmaya yüz tutmaktadır. Kuşaklar boyu deneyimlerle aktararak gelen değerli bir bilgi hazinesi de bu kültürlerle birlikte yok olmaktadır. Ülkemiz kırsalındaki hızlı modernleşme ve dış dünyaya açılma, kentlere göç gibi süreçler, eski geleneksel çevre bilgisinin hızla yok olmasını getirmektedir. Bu bakımdan Anadolu çapında geleneksel nebatat ve hayvanat araştırma projelerine aciliyetle ihtiyaç bulunmaktadır.

### **Tartışma ve Sonuç**

Batılı akademik çevrelerde, yerli halkların (özellikle de Amazon ormanları ve Endonezya'nın yağmur ormanlarında yaşayan kabile halklarının), içinde yaşadıkları çevre ile etkileşim ve ilişkilerinin ürünü olan bilgi sistemlerinin incelenmesi, son dönem

yeni etnoğrafyacı antropoloji yaklaşımı içinde artan bir ilgi konusu oluşturmaktadır. Genel anlatıların ve üst düzey kuramsal çalışmaların postmodern eleştirilere hedef olduğu bir dönemde emik yaklaşımla yerelin bilgi sistemlerine olan bu ilgi, şüphesiz kültürleri metinsellik içinde gören postmodern eğilimler için oldukça cazipti. Ne ki, yerel bilgi sistemleri sorunsuz, ideolojiden uzak, izole sistemler değildir ve bu alana yönelen ilginin kapitalist dünya sistemiyle, küreselleşmenin yıkıcı etkilerini görmezden gelmeleri mümkün olamaz. İdeolojiden, yorumsamacılıktan ve büyük anlatılardan sakınmaya çalışarak yağmur ormanlarında saf, bozulmamış, izole topluluklar bulmak, üstelik küreselleşmenin tehditlerinden uzak olarak tasarlayarak bu kültürleri incelemek mümkün görünmemektedir.

Etnobotanik araştırmaları şüphesiz Türkiye’de, yerli ya da yerel halklar bağlamı gibi Batılı akademik çevrelerin kültür aşırı yaklaşımından farklı bir bağlam içinde ele alınmalıdır. Yerli ya da yerel toplum tanımlamaları, şüphesiz Anadolu halk kültürlerini tanımlamak ya da anlamak açısından operasyonel değildir. Zira bunlar doğrudan yağmur ormanlarındaki avcı-toplayıcı ya da bahçeci küçük ölçekli toplulukları karşılamak üzere ABD Antropoljisi içinde ‘icad edilmiş’ kavramlardır. Bu bakımdan Anadolu’da yürütülecek “yerel çevre bilgisi” araştırmaları dahilinde kullanılacak kavramın, bunlardan farklı olarak “köy toplulukları”, “halk bilgisi” “geleneksel çevre bilgisi” gibi dil-kültür ve coğrafyamızın karakteristikleriyle örtüşen kavramlar olması gerekir.

### **Kaynakça**

- Abay, G. ve A. Kılıç (2001) “Pürenbeleni ve Yanıktepe (Mersin) Yörelerindeki Bazı Bitkilerin Yöresel Adları ve Etnobotanik Özellikleri.” *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 8, 2, s. 97-104.
- Akçiçek, E. ve M. Vural (2003) “Kumardağı (Afyon) ve Çevresindeki Bazı Bitkilerin Yöresel Adları ve Etnobotanik Özellikleri.” *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 10, 2, s. 151-162.
- Aratan, Hale (2004) *Etnobilim Yaklaşımı ve Yerel Çevre Bilgisinin Antropoloji Alanındaki Yeri ve Önemi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Asil, Eriş (1989) “Halk Hekimliği ve Eczacılığı Araştırmalarında Metodoloji.” *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, [içinde] (23-25 Kasım 1988), Ankara: Kültür Bakanlığı, MFAD Yayınları: 110, s. 33-38.
- Asil, E. ve O. Soner “Mut, Gülnar, Ermenek Yöresi Halk İlaçları Üzerine Bir İnceleme.” *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, [içinde] (23-25 Kasım 1988), Ankara: Kültür Bakanlığı, MFAD Yayınları: 110, s. 39-46.
- Aydın, Suavi (2003) “etnoğrafya” K. Emiroğlu ve S. Aydın (eds.), *Antropoloji Sözlüğü*,

- Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 283-284.
- Bağcı, Y. (2000) "Aladağlar (Yahyalı, Kayseri) ve Çevresinin Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 7, 1, s. 89-94.
- Berlin, Brent (1992) *Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Cotton, C. M. (1996) *Ethnobotany; Principles and Applications*, Chichester: John Wiley & Sons.
- D'Andrade, Roy (1995) *The Development of Cognitive Anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Duran, Ali (1998) "Akseki (Antalya) İlçesi'ndeki Bazı Bitkilerin Yerel Adları ve Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 5, 1, s. 77-92.
- Duran, Ali ve diğ. (2001) "Balıkesir Yöresinde Yenen Yabani Meyveler ve Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 8, 1, s. 87-94.
- Ellen, Roy (1996) "Putting Plants in Their Place: Anthropological Approaches to Understanding the Ethnobotanical Knowledge of Rainforest Populations." D. S. Edwards (ed.), *Tropical Rainforest Research-Current Issues*, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, pp. 457-465.
- Emiroğlu, Kudret (2003) "emik ve etik" K. Emiroğlu, ve S. Aydın (eds.), *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 260-261.
- Ersoy, Erhan G. (2003) "etnobilim" K. Emiroğlu, ve S. Aydın (eds.), *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 280-282.
- (2003) "etnobotani" K. Emiroğlu, ve S. Aydın (eds.), *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 282.
- Ertuğ, Füsün (1999) "Plants Used in Domestic Handcrafts in Central Turkey." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 6, 2, s. 57-68.
- (2004) Wild Edible Plants of the Bodrum Area (Muğla, Turkey)." *Türk. J. Bot.*, 28, s. 161-174.
- Hunn, Eugene (1982) "The Utilitarian Factor in Folk Biological Classification." *American Anthropologist*, 84, 4, pp. 830-847.
- İlçim, A ve Ö. Varol (1996) "Hatay ve K. Maraş (Türkiye) İllerindeki Bazı Bitkilerin Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 3, 1, s. 69-74.
- Kandemir, A. (2002) "Salpazarı (Trabzon) Yöresindeki Bazı Bitkilerin Yerel Adları ve Kullanım Amaçları." *Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6, 3, s.154-160.
- Keskin, M. ve K. Alpınar (2002) "Kışlak (Yayladağı-Hatay) Hakkında Etnobotanik Bir Araştırma." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 9, 2, s. 91-100.
- Sayar, Aslı ve diğ. (1995) "Muğla (Türkiye) İlindeki Bazı Türlerin Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 2, 1, s. 151-160.

- Şimşek, Işıl ve diğ. (2001) "Ankara, Gölbaşı'nda Yabani Bitkilerin Kullanılış Amaçları ve Şekilleri Üzerine Bir Araştırma." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 8, 2, s. 105-120.
- Üçer, Müjgân (1989) "Sivas'ta Folklorik Tıp ve Bunun Modern Tıptaki Yeri." *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, [içinde] (23-25 Kasım 1988), Ankara: Kültür Bakanlığı, MFAD Yayınları: 110, s. 253-266.
- Ünver, Bahtiyar (1985) "Yenilen Yabani Otlar ve Karoten Yönünden İnsan Beslenmesine Katkıları-Gaziantep." *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 42, 2, s. 275-286.
- \_\_\_\_\_ (1990) "Ankara, Afyon, Kayseri, Bolu, Trabzon, Erzurum ve Gaziantep'de Yenilen Yabani Otlar." *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Ankara: Özbek Matbaası, s. 149-161.
- Vural, Mecit ve diğ. (1997) "Çiçekdağı (Kırşehir) ve Çevresinin Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 4, 1, s. 117-124.
- Warren D. Michael et al. (eds) (1995) *The Cultural Dimension of Development-Indigenous Knowledge Systems*, London: Intermediate Technology Publications.
- Warren D. Michael (1997) "ethnoscience" Barfield, Thomas (ed.) *The Dictionary of Anthropology*, Malden Massachusetts: Blackwell Publishers, pp.165-166.
- Yıldırım, Şinasi (1994) "Munzur Dağlarının (Erzincan-Tunceli) Ağaç ve Çalı Türleri ile Bunların Kullanım Değerleri." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 1, 1, s.23-40.
- \_\_\_\_\_ (1994) "Karadeniz Bölgesinin Bir Tıbbi Besin Bitkisi - *Trachystemon orientalis*." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 1, 2, s.7-12.
- \_\_\_\_\_ (1994) "Local Names of Some Plants from Munzur Dağları (Erzincan-Tunceli) and the Uses of a Few of Them." *Ot, Sistematik Botanik Dergisi*, 1, 2, s.43-46.
- \_\_\_\_\_ (2004) "Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği." *Kebikeç; İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, s. 175-193.

### Özet:

Etnobotani konulu bu makalede biyolojik etnobotanik yaklaşımından farklı olarak yerel halkların bitki bilgisinin antropolojik yaklaşımla incelemesinin farkı ve önemi üzerinde durularak, Türkiye'de yayınlanmış olan 20 adet makale, bu yaklaşımın ışığında incelenerek, kritik edilmiştir.

**Anahtar sözcükler:** etnobilim, etnobotanik, biyolojik etnobotanik, antropolojik etnobotanik, yerli halklar, yerel çevre bilgisi, geleneksel bitki bilgisi, Türkiye etnobotaniği.

**Abstract:**

Ethnobotany is one of the multi-disciplinary field of studies that investigate indigenous or traditional people's botanical knowledge. This article argues that anthropological perspective is more operational than the biological or economical one in understanding those knowledge systems. Recently published 20 Turkish ethnobotanical studies are criticized through the anthropological ethnobotany perspective.

**Keywords:** ethnosience, ethnobotany, biological ethnobotany, anthropological ethnobotany, indigenous peoples, local environmental knowledge, traditional botanical knowledge, ethnobotany studies in Turkey.